

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№4/2023, 47-60

ИСТОРИЯ

УДК: 947.1 (575.2) (043.3)

DOI: [10.52754/16948610_2023_4_6](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_4_6)

**БОЛУШТУК ЖАНА БОЛУШТУК БАШКАРУУ: XIX К. АЯГЫ – XX К. БАШЫ
(КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАКТАРЫНЫН МАТЕРИАЛДАРЫНЫН
НЕГИЗИНДЕ)**

**ВОЛОСТЬ И ВОЛОСТНОЕ ПРАВЛЕНИЕ: В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА (ПО
МАТЕРИАЛАМ ЮЖНЫХ РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСТАНА)**

**VOLOST AND VOLOST GOVERNMENT: AT THE END OF THE XIX - BEGINNING OF THE
XX CENTURY (BY THE MATERIALS OF THE SOUTHERN REGIONS OF KYRGYZSTAN)**

Кубанычбек уулу Нурсултан

Кубанычбек уулу Нурсултан

Kubanychbek uulu Nursultan

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

nkubanychbekuulu@oshsu.kg

БОЛУШТУК ЖАНА БОЛУШТУК БАШКАРУУ: XIX К. АЯГЫ – XX К. БАШЫ (КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАКТАРЫНЫН МАТЕРИАЛДАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)

Аннотация

XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта Орто Азия, анын ичинде Кыргызстандын аймагы Россияга каратылган. Натыйжада жергиликтүү калктын коомдук-саясий, социалдык-экономикалык турмушунда бир топ өзгөрүүлөр болгон. Жергиликтүү калктын мурдатан калыптанган башкаруу системасынын ордуна падышачылык саясатты ишке ашыруу үчүн жаңы башкаруу системасы киргизилген. Россия империясынын Түркстан аймагына киргизген башкаруу системасы “Аскерий-элдик башкаруу” деп аталган. Анын “элдик” деп аталган төмөнкү инстанциясын жергиликтүү башкаруу системасы түзүп, ал да өз кезегинде болуштук жана айылдык башкаруу баскычтарынан турган. Макалада, аталган доордогу болуштук жана болуштук башкаруу органынын уюшулушу, принциптери, өзгөчөлүктөрү изилденет.

Ачык сөздөр: Түркстан генера-губернаторлугу, Фергана облусу, болуштук, болуштук башкаруу, башкаруу жөнүндө жоболор.

**ВОЛОСТЬ И ВОЛОСТНОЕ ПРАВЛЕНИЕ: КОНЕЦ
XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА (ПО МАТЕРИАЛАМ
ЮЖНЫХ РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСТАНА)**

**VOLOST AND VOLOST GOVERNMENT: THE END
OF THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY
(BY THE MATERIALS OF THE SOUTHERN
REGIONS OF KYRGYZSTAN)**

Аннотация

Со второй половины XIX века Средняя Азия, включая территорию Кыргызстана, была присоединена к России. В результате произошли многочисленные изменения в общественно-политической, социально-экономической жизни местного населения. Для реализации царской политики была введена новая система правления взамен уже сформированной местным населением системы правления. Система управления, введенная Российской империей в Туркестанской области, называлась «Военно-народное управление». Его низшую инстанцию, называемую «народом», образовывала система местного самоуправления, которая, в свою очередь, состояла из волостного и сельского уровней управления. В статье рассматриваются организация, принципы и особенности государства и органа государственного управления в указанную эпоху.

Abstract

In the second half of the 19th century, Central Asia, including the territory of Kyrgyzstan, was annexed to Russia. As a result, numerous changes occurred in the socio-political, socio-economic life of the local population. To implement the tsarist policy, a new system of government was introduced instead of the system of government already formed by the local population. The management system introduced by the Russian Empire in the Turkestan region was called "Military People's Management". The system of local self-government, which, in turn, consists of the district and village levels of government, formed its lower instance, called "people". The article deals with the organization, principles and features of the state and the state administration in the specified era.

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство, Ферганская область, волость, волостное правление, Положение об управлении.

Keywords: General Government of Turkestan, Fergana region, volost, volost government, Regulations on management.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Эгемендүүлүк колубузга тийгенден кийин коммунисттик ж.б. идеологиялык көрсөтмөлөрдөн оолак болуп, тарыхыбызды объективдүү изилдөөгө шарт түзүлдү. Мындан улам, бүгүнкү күндө тарыхчылардын алдында улуттук тарыхыбыздын “өксүк” жерлерин тарыхый булактардын негизинде жаңыча көз караш менен кайрадан объективдүү жазуу, “бөксө” жерлерин толуктоо милдети коюлуп турат. XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башы кыргыз тарыхында колониялык доор деп аталып, бул мезгилде коомдун саясий, экономикалык, маданий ж.б. чөйрөлөрүндө олуттуу өзгөрүүлөр жүргөн. Анын алкагында кыргыздардын административдик-башкаруу түзүлүшү да колониялык орус бийлигинин жүргүзгөн административдик саясатына ылайык өзгөрүүгө дуушар болгон. Аталган маселе тууралуу ошол доордогу изилдөөчүлөр (орус улутундагы изилдөөчүлөр) колониялык бийликтин расмий көз карашында изилдеп жазышса, советтик тарыхнааманын өкүлдөрү коммунисттик идеологиянын айланасында изилдешкендиги менен мүнөздөлөт. Ошондуктан, каралып жаткан маселени көптөгөн жаңы тарыхый булактардын, өзгөчө архивдик материалдардын ж.б. негизинде ар тараптуу изилдөө актуалдуу болуп турат.

Изилдөөнүн объектиси: XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башындагы Кыргызстандын административдик-башкаруу системасы.

Изилдөөнүн предмети: жергиликтүү (болуштук) башкаруу.

Материалдар жана методдор. Изилдөөдө орус тилдүү, жергиликтүү тарыхый булактар, архивдик материалдар пайдаланылды жана тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырма ж.б. методдор колдонулду.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Кыргыздагы “болуш” сөзү жалпы славян элинин “волость” сөзүнүн кыргыз тилинин фонетикалык айтылуу ыргагына жараша өзгөргөн формасы экендиги маалым. Биздин лексиконго бул сөз орус империясына каратылган мезгилден баштап кирген. Термин жалпы Славян элдерининде орто кылымдардан эле белгилүү болуп, “власть” (бийлик), кийинчерээк “владеть” (ээлөө, ээлик кылуу) маанилеринде колдонулган (Крылов, Г.А., 2005, С.75) Кийинчерээк “волость” сөзү административдик бирдик маанисинде колдонулуп, ал эми анын башчысы “волостной управитель” деп аталган.

Кыргыздарда болуш сөзүнүн колдонуу маанисинде бир аз өзгөчөлүк бар. Болуш деп административдик бирдиктин башчысын, орусча айтканда “волостной управитель” (болуштук башкаруучу) маанисин туюндурган. Ал эми административдик бирдикти туюндурууда көпчүлүгү “болуштук” деп колдонушкандыгы тарыхый булактардан жана илимий адабияттардан белгилүү. Мисалы:

“...Өңү сары, көзү көк,

Орус чыгат.

Миң түтүнгө бир киши,

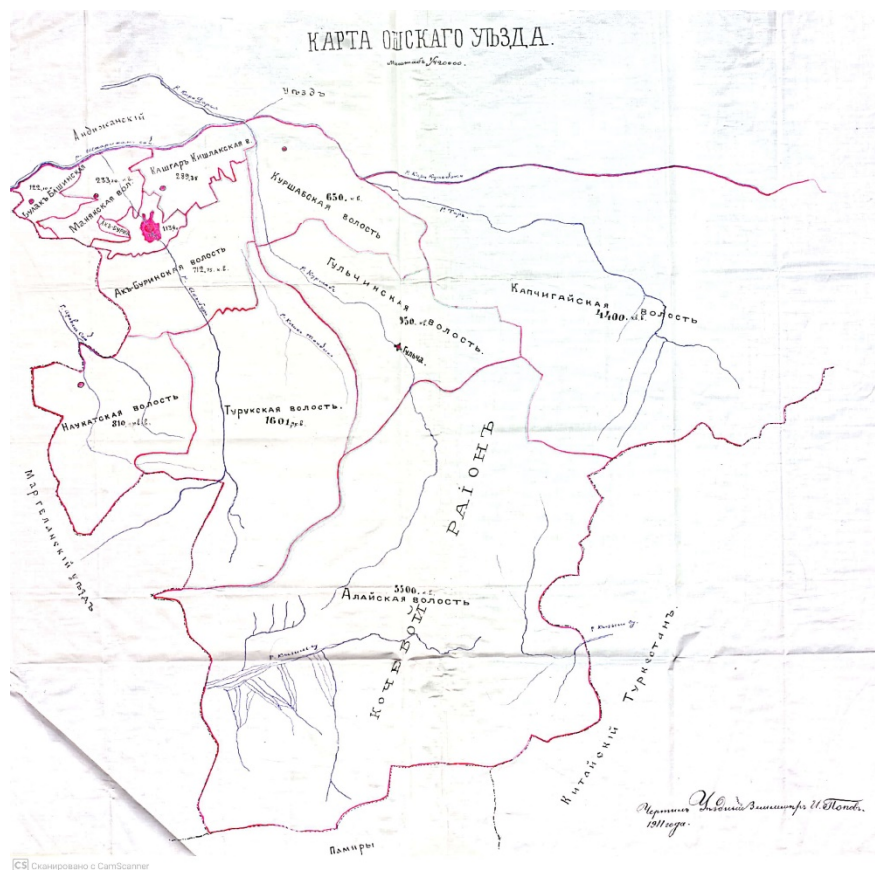
Болуш чыгат...” (Мусаев С., Акматалиев А., 2000, 52-б.) – деп XIX кылымдын биринчи жарымында эле Калыгул Бай уулунун айткандары маалым.

Биздин изилдөөбүздө да негизинен “болуштук” сөзүн административдик бирдик (волость) маанисин туюндуруу үчүн, ал эми “болуш” деп анын башкаруучусун (волостной управитель) туюндуруучу маанисинде колдонулду. Бирок, болуштук башкаруучу деп колдонуу туура эмес дегендикке жатпайт. Тескерисинче кээде сүйлөмдүн өзгөчөлүгүнө

жараша колдонууга туура келет. Революцияга чейинки мезгилдерде орус тилинен кирген башка да көптөгөн сөздөрдү жергиликтүү эл өздөрүнүн тилинин фонетикалык ыргагына жараша ыңгайлаштырып айтышкан. Маселен, орустун “уезд” деген сөзүн ата-бабаларыбыз “үйөз”, “оёз” деп айтышкандыгы да белгилүү.

Орус мыйзамдарынын негизинде жергиликтүү башкарууну уюштуруу үчүн Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөндөн кийин жер-жерлерде болуштук жана айылдык административдик бирдиктер түзүлүлө баштаган. Алардын түзүлүшүнүн негизги принциптери Түркстанды башкаруу жөнүндө Жоболордо белгиленген. 1886-жылы кабыл алынган Түркстан крайын башкаруу жөнүндө Жобонун 75-беренесине ылайык отурукташкан болуштуктар бири-бирине чектеш, жакын турган бир нече айыл жамааттарынан турары жана 110-беренеге ылайык көчмөн болуштуктар кыштоо мезгилиндеги жерлери боюнча жакын турган айылдардан турары белгиленген (Положение об управлении Туркестанского края, 1886, С. 325-328). Мисалы, 1909-жылы Ош уездинин Ноокат болуштугу Эски-Ноокат, Жаңы-Ноокат, Кара-Таш, Кыргыз-Ата, Шаңкол, Кошчан, Көк-Бел, Кыркоол айыл жамааттарынан турган. Ошондой эле Маргалаң уездинин Ичкилик болуштугу Караван, Айтамга, Чавай, Кожо-Арык, Канды-Борбаш, Алашан, Меркит, Гереит-Шорон деген айыл жамааттарынан турган (Список населенных мест Ферганской области, 1909, С. 71-72). Демек, болуштуктар бир нече айыл жамааттарына бөлүнгөн. Ал эми айыл жамааттар бир нече айылдарга, калктуу конуштарга ажыраган.

Кыргыздарда болуштуктар уруулук түзүлүш боюнча эмес, аймактык принцип боюнча: арыктарды (дарыялар – Кубанычбек у.Н.) бойлой, өрөөндөр боюнча, көл жээктери жана өздөр боюнча уюшулган (Южаков, Н.Д., 1891, С. 24). 1911-жылы Ош уездинин землемери И.Попов тарабынан түзүлгөн Ош уездинин болуштуктарга бөлүнгөн картасынан (Өзбекстан Улуттук Архиви, 19-ф., 1-оп., 33258 иш, 49-б.) болуштуктар дарыяларды бойлой, башкача айтканда ар бир болуштуктун аймагынан жок эле дегенде бир же эки дарыя кесип өткөндүгүн көрүүгө болот.

Сүрөт 1. Ош уездинин картасы, 1911-ж.

Фергана облусундагы кыргыз болуштуктарынын аталыштары боюнча анализ жасап көрдүк жана төмөнкүдөй жыйынтыкты алдык: 1) уруу-уруктардын аталышынан (этнотопоним) ыйгарылган аталган болуштуктар, мисалы: Жоокесек-Бостон, Нойгут-Кыпчак, Найман, Ичкилик, Кыркуул, Багыш, Саруу ж.б.; 2) болуштук түзүлгөн өрөөндүн тарыхый аталышынан, мисалы: Көгарт, Ноокат, Ош, Лейлек ж.б.; 3) болуштуктун борбору деп көрсөтүлгөн аймактын же калктуу конуштун тарыхый аталышынан, мисалы: Гүлчө, Куршаб, Кашкар-Кыштак ж.б.; 4) болуштук жайгашкан аймактагы гидронимдердин мисалы: Ак-Буура, Жазы ж.б.. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жерлеринде болуштуктар XIX кылымдын экинчи жарымынан кийинки мезгилдерде гана аймактык принцип боюнча түзүлүп баштагандыктан алардын аталыштары да ал аймактагы топонимдердин (ойконим, ороним, гидроним, этнотопоним, антропотопним ж.б.) негизинде аталган.

1886-жылы кабыл алынган Түркстан крайын башкаруу жөнүндө Жобонун 76-беренесине ылайык отурукташкан болуштуктарда түтүндүн саны 1000ден 2000ге чейин болору, ал эми 109-беренесине ылайык көчмөн болуштуктарда 2000 түтүндөн ашпаган өлчөмдө облустук башкармалык тарабынан аныкталары жазылган (Положение об управлении Туркестанского края, 1886, С. 326-328). Ю.Д.Южаковдун “Түркстан крайын башкаруунун 27 жылдыгынын жыйынтыгы” деп аталган өзүнүн эмгегинде болуштук бдан 12ге чейин айылдан (айыл жамаатынан – К.у.Н.), же болбосо 1000ден, ал тургай 800, 900дөн 2000ге чейин жана андан да көп түтүндөн турат деп белгилейт (Южаков, Н.Д., 1891, С. 24). Болуштук жана айылдык административдик бирдиктердеги түтүндүн саны Жободо белгиленгендеги өлчөмү тең салмактуулукту, башкаруу жана салык жыйноо маселелериндеги ыңгайлуулукту камсыздаган мыйзам болгон.

Анткен менен болуштуктардагы түтүндүн саны Жободо көрсөтүлгөн өлчөмдөн аз же көп болгондугун тарыхый булактардан көп эле кезиктирүүгө болот. Бул боюнча ревизор К.Пален да өзүнүн отчетунда таблица менен көрсөтүп, Түркстандагы 4 облус боюнча 269 көчмөн болуштуктан 29унда түтүндүн саны 2000ден көп болгондугун, ал эми отурукташкан 205 болуштуктан 116 болуштукта кожолуктун саны 2000ден көп болгондугун жазат. Ал тургай Фергана облусунун Анжиян уездинин 1 болуштугунда, Маргалаң уездинин 2 болуштугунда, Кокон уездинин 1 болуштугунда кожолуктун саны 5000ден көп болгондугун көрсөтөт (Пален К.К., 1910. С. 68-70). 1909-жылы жарык көргөн Фергана облусундагы калктуу конуштардын тизмеси деп аталган булакта да Ош уездинин көчмөн районуна кирген Гүлчө болуштугунда 2566 түтүн, ал эми Капчыгай болуштугунда 2352 түтүн болгондугу, ал эми ушул эле уездин отурукташкан районуна кирген Ноокат болуштугунда 3366 түтүн, Ак-Буура болуштугунда 2457 түтүн болгондугу жазылат (Список населенных мест Ферганской области, 1909, С. 141-150). Демек, болуштуктагы түтүндүн саны Жободо көрсөтүлгөн өлчөмдөн аз же көп болгон учурларга жол берилген.

Болуштуктар түтүндүн саны менен өлчөнгөндүктөн, алардын аянттары ар түрлүү болгон. 1911-жылы Ош уездинин болуштуктарга бөлүнгөн картасында андагы болуштуктардын чек аралары менен аянты да көрсөтүлгөн. Ал боюнча Алай болуштугунун аянты 5500 квадрат верста (квадрат верста 1,13806224 км² барабар), Гүлчө болуштугу 950 кв. в., Капчыгай болуштугу 4400 кв. в., Куршаб болуштугу 650 кв. в., Ак-Буура болуштугу 712 кв. в., Ноокат болуштугу 810 кв. в., Кашкар-Кыштак болуштугу 289,35 кв. в., Ош болуштугу 113,60 кв. в., Мөнөк болуштугу 233,30 кв. в., Булак-Башы болуштугу 122,10 кв. верстага барабар болгон (Өзбекстан Улуттук Архиви. – 19-ф. 1-оп. 33258 иш, 49-б.). Көрүнүп тургандай, бул мезгилде Алай болуштугунун калкы Куршаб болуштугунун калкына салыштырмалуу 2 эсе аз болгондугуна карабастан, аянты 8,5 эсе кичине болгон.

Палендин иликтөөсү боюнча отурукташкан аймактардагы болуштуктардын, айылдык жамааттардын жана айылдардын чек аралары (территориялары) жетиштүү деңгээлде так аныкталып, административдик жактан алар маселе жараткан эмес. Ал эми көчмөн жана жарым отурукташкан аймактарда майда административдик бирдиктердин чектери (территориялары) жөнүндө маселе бир топ кыйынчылыктарды туудурган. Жоболордо көрсөтүлгөндөй көчмөн болуштуктар жергиликтүү шарттарына ылайык, кыштоо мезгилиндеги жер пайдалануу боюнча коңшу жайгашкан айыл жамааттарынан түзүлгөн. Демек, болуштуктардын административдик аймагын белгилөөдө алардын кыштоосунун жайгашкан жерлери негиз кылынган. Бирок, калкты административдик бөлүштүрүүлөрдө айылдардын жана болуштуктардын аймактык чек аралары так аныкталбагандыгы белгиленет (Пален К.К., 1910, С. 87).

Кыргыздар административдик-аймактык бирдиктен мурдатан салттуу келе жаткан уруулук принциптеги түзүлүшкө өтүүгө ар дайым умтулушкан. Анын себептеринин бири кызмат адамдарын шайлоо көпчүлүктүн добуш берүүсү менен жүргүзүлгөндүктөн, мындай болуштуктарда бийлик көбүрөөк сандагы топко өтүп, жеңилген азчылыктын укуктары чектелип калган. Алар бул болуштуктун курамынан чыгып, туугандары менен биригүүгө аракет кылышкан. Бул болсо белгиленген болуштуктардын же айылдардын бөлүнүшүнө алып келип, кээде айылдардын же чарбалык топтордун болуштуктан болуштукка кошулуу жолу менен ишке ашкан (Пален К.К., 1910, С. 87-88).

Болуштуктардын административдик жактан которуштурууну орус бийлиги ишке ашырган. Мисалы, бүтүндөй болуштукту бир уездден башка уездге өткөрүү Генерал-Губернатордун, ал эми айыл жамааттардын бир болуштуктан экинчисине өткөрүү облустун аскер губернаторунун уруксаты менен жүргүзүлгөн (Положение об управлении Туркестанского края, 1886, С. 326). Жергиликтүү жашоочулардын (өзгөчө уруу башчылардын) жаңыдан болуштук түзүп чыгуу жөнүндө орус бийлигине кайрылышкан көптөгөн арыздарын, суранычтарын кезиктирүүгө болот.

Болуштук башкаруу органы. Болуштукту 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуш (волостной управитель) башкарган. Түркстан крайын башкаруу жөнүндө Жобонун 83-беренесине ылайык, болуш кызматына калк арасында кадыр-баркка ээ, соттолбогон, 25 жаштан жогорку адамдар шайлана алышары белгиленген (Положение об управлении Туркестанского края, 1886, С. 326).

Болуштук администрацияда болуштун түздөн-түз кол астындагы чакан аппараты болуп, ал болуштун өзүнөн, болушка кандидаттан, катчыдан (писарь) жана кабарчы (рассыльный) жигитинен турган. Болуш ишмердигин негизинен өзүнүн катчысы менен жүргүзгөн. Катчылар көп учурда орус же татар улутунан болушкан. Талып Молдо болуштук башкаруу структурасына токтолуп, “болуштук башкаруу тутумуна төмөнкүлөр кирчү: Болуш; Кандидаты (болуш өлсө анын ордун баса турган киши); Бесир (писарь)” – деп эсептейт. Автор андан ары “болуштук ишти болуш менен бесири гана жүргүзүүчү. Бесирлер орустан болучу. Кандидат болсо болуш өлсө анын милдетин аткаруучу. Болуш өлбөсө кандидатта эч канчалык бийлөө укугу жок болуучу” – деп белгилейт (Талып Молдо // Жусупов К. (түз.), 552-б.). Архивдик документтер көрсөткөндөй, болуш кызматына ат салышкандардын шайлоодо жеңип чыкканы болуш кызматына, ал эми добуштардын саны боюнча экинчи орун менен чыккан талапкер болушка кандидат болуп бекитилген. Чындыгында кандидатта бийлик болгон эмес. Болуш иштеп турган учурда анын кандидаты номиналдуу гана кызмат болгон. Бирок, болуш кандайдыр себеп менен өзүнүн кызматтык мөөнөтүндө убактылуу же кызматтык мөөнөтүнөн биротоло кеткен учурда анын милдеттери кандидатка берилген. Мисалы, 1915-жылы Гүлчө болуштугунун болушу Асанбек Алымбеков өзүнүн арызынын негизинде (ден соолугуна байланыштуу – К.у.Н.) Гүлчө болуштугунун болушу кызматынан бошотулгандыктан, анын ордуна кандидаты Дейди Бекботоев болуш милдетин аткаруучу болуп, 1915-жылдын 4-декабрындагы облустун аскер губернаторунун №662- буйругу менен дайындалган (Өзбекстан Улуттук Архви, 19-ф. 1-оп. 9820 иш, 49-б.).

Болуштун негизги функциялары Түркстанды башкаруу жөнүндө Жоболордо аныкталган. Мисалы, 1886-жылы кабыл алынган Түркстан крайын башкаруу жөнүндө Жобонун 99-беренеси боюнча болуш соттун чечимдерин жана өкмөттүн буйруктарын аткаруу, айылдардагы үйлөрдүн тизмесин жүргүзүү, калктын киреше-чыгашасын көзөмөлдөө, бардык жыйымдардын түшүшүн жана аткарылышын көзөмөлдөө, айылдарда уруксатсыз жыйымдар жана белгиленбеген алымдардын болбошун камсыз кылууга милдеттүү болгон (Положение об управлении Туркестанского края, 1886, С. 327; 3. Мирзаев ж-а Чыныкеева, 2023). Мындан тышкары, жергиликтүү башкаруулар (болуш, старчын) коомдук түрдүү иштерди, мисалы, жол салуу, сугат иштерин жөнгө салуу, арык тазалоо, көпүрө жана башка имараттарды куруу сыяктуу иштерди аткаруу үчүн жергиликтүү калкты уюштурушкан.

Жергиликтүү элдик башкаруучулардын эң негизги милдети салыктарды убагында чогултуп берүү болгон. Салык жыйноодо мерчемделген өлчөмдү так, өз убагында чогултуп, казынага тапшырган жергиликтүү администрация башчылары орус администрациясы тарабынан өзгөчө белгиленген. Мисалы, 1914-жылы Ош уездинин начальниги расмий түрдө: “Ноокат болуштугунда 1914-жылга карата мамлекеттик салык толугу менен жыйналып, 10-октябрга чейин казынага тапшырылгандыгын уездге жарыялайм. Салык жыйноодо көрсөткөн кызматына ынталуулугу үчүн аталган болуштуктун болуштук башкаруучусуна жана айылдык старчындарга ыраазычылык билдирем” – деп жарыялайт (Өзбекстан Улуттук Архиви, 19-ф. 1-оп. 9696 иш, 20-б.). Ушундай эле маанидеги билдирүүлөрдүн биринде “Алай болуштугунун болушу өз болуштугунун кыргыздарынан алынуучу салыктардын бардыгын толугу менен тапшырды. Алай болуштугу Памир чек ара өткөрмөсүнүн жолунда жаткан чоң аймакты камтып, аны башкаруу жана салыктарды өз убагында чогултуу жана жеткирүү абдан кыйын. Ага карабастан болуштук башкаруучу Бекмырза Диванаевдин өзгөчө көрүнүктүү жеке сапаттары жана эмгекчилдигинин арты менен ишке ашып турат. Мен ага ыраазычылыгымды билдирип, башка болуштук башкаруучуларга үлгү катары көрсөтөм” – деп жазылат (Өзбекстан Улуттук Архиви, 19-ф. 1-оп. 9960 иш, 258-б.). Чындыгында Түркстандын биринчи генерал-губернатору К.П.Кауфман Түркстанды башкаруунун 14 жылдыгынын отчетунда: “жергиликтүү элдик башкаруусуз алык-салык иштерин ийгиликтүү аткарууга жана ачылып жаткан мекемелерге элде бейкапар мамиле түзүүгө мүмкүн эмес эле” (Кауфман К.П. (1885) 165-б.) деп жазганы Түркстандагы орус бийлиги үчүн жергиликтүү администрациянын салык жыйноодогу алмаштыргыс ордун көрсөтүп турат. Муну менен жергиликтүү “элдик” деп аталган төмөнкү бийлик кайсы бир деңгээлде колониялык бийликтин жер-жерлердеги социалдык-экономикалык маселелер менен алектенип, падышалык кызыкчылыктарга жооп берген, такай көзөмөлдө болуп турган акткаруучу органы катары эсептелинген.

Болуш өз колуна административдик бийликти топтогон. Кабыл алынган мыйзамдарды жана орус бийликтеринин көрсөтмөлөрүн жарыялап, “зыяндуу ушактардын таркашына жол бербей коомдук тартипти камсыз кылып, уезддик начальниктерге кылмыштуулук жана таптипсиздиктер жөнүндө билдирип туруу, соттук өкүмдөрдүн ишке ашырылышын” көзөмөлдөө, ошондой эле полициялык милдетти да аткарган. Демек, болуштар өз карамагындагы аймактарда чоң бийликке ээ болушкан. Болуштун коомдук тартипти, жашоо эрежелерин бузгандарга карата 3 күнгө чейин камоо жөнүндө чечим чыгарууга же белгилүү суммадагы жазанасын салууга укугу болгон. Жергиликтүү автор Талып Молдо болуштардын бийлигин, иш аракеттерин сүрөттөп, ал: “болуштун айтканы айткан, дегени деген. Болуш элди кандай башкарам десе болуштун өз ыктыяры” – деп жазат (Талып Молдо // Жусупов К. (түз.), 556-б.).

Ошол эле учурда жергиликтүү башкаруучулардын иш аракеттери көпчүлүк учурда орус колониялдык бийликтин өкүлдөрү тарабынан чектелип, катуу көзөмөл жүргүзүү астында ишке ашкан. Жергиликтүү башкаруу органдарынын өкүлдөрү эгерде орус бийлигинин өкүлдөрүнүн мүдөсүнө ылайык келбесе, анда аларды кызматтан алуу, жоопкерчиликке тартууну да ишке ашырышкан. Ошол эле учурда Жободо белгиленгендей “талыкпаган эмгеги үчүн жергиликтүү элдик администрациянын башчылары Генерал-Губернатордун кароосу боюнча ардактуу кийимдер менен же ага бөлүнгөн өзгөчө суммадан акчалай сыйланышы мүмкүндүгү” белгиленген (Положение об управлении Туркестанского края, 1886, С. 326).

Болуштар аткарган кызматы үчүн кызматтык маяна алышкан. Кызматтык маяна болуштуктагы калктан жыйналып, ал мамлекеттик салыктардан тышкары атайын чогултулган. 1886-жылы кабыл алынган Жобонун 96-беренесине ылайык, болуштардын (катчы, кабарчы кызматкерлери менен бирге – К.у.Н.) кызматтык маяналары мамлекеттик салыктар менен кошо коомдук таризде элден жыйналган жана ал уезддик казынада сакталып, облустук башкармалык белгилеген мөөнөттө маяналар чегерилген (Положение об управлении Туркестанского края, 1886, С. 326).

Фергана облусунда алгачкы мезгилдерде, тактап айтканда 1886-жылга чейин болуштун бир жылдык кызматтык маянасы 700 рубль, кызматчы жигитке 500 рубль, башкы мурапка 700 рублга чейинки өлчөмдө белгиленген. Мисалы, 1877-жылы Анжиян уездинин начальниги облустун аскер-губернаторуна жазган рапортунда уезддеги 24 болуштун ар бирине жана алардын ар биринин кызматчы жигитине биригип жылына 1200 рубльдан, баарына 28800 рубльду түзөрүн, мындан тышкары 8 мурапка 700 рубльдан эсептегенде аларга 5600 рубль акча керектелери белгиленген. Жалпы Анжиян уезди боюнча жогоруда аталган жергиликтүү администрация башчыларынын бардык өкүлдөрүнүн (анын ичинде 130 айыл аксакал жана старчындын ар бирине 150 рубльдан чегерилгенде баары болуп 19500 рубль кошулуп) бир жылдык кызматтык маяналарына орто эсеп менен 53900 рубль керектелери жазылган (Өзбекстан Улуттук Архиви, 19-ф. 1-оп. 192 иш, 4-5-бб.).

Жогорудагыдай эле рапорт менен Чимион уездиндеги 5 болуштук башкаруучуга жылына 700 рубльдан 3500 рубль, алардын кызматчы жигиттерине 500 рубльдан 2500 рубль, бир мурапка 700 жана анын жардамчысына 300 рубль болуп, жергиликтүү администрация башчыларынын бардык өкүлдөрүнө (26 айыл аксакал жана старчынга 150 рубльдан жалпы 3900 рубль кошулуп) 10900 рубль сарпталарын жазган (Өзбекстан Улуттук Архиви, 19-ф. 1-оп. 192 иш, 29-б.)

1886-жылы Түркстанды башкаруу боюнча кабыл алынган Жобо боюнча жергиликтүү администрация башчыларынын кызматтык маяналары башкача өлчөмдө болгон. Мисалы, аталган Жобонун 91-беренесине ылайык болуштун кызматтык маянасы болуштуктун көлөмүнө жана бардарчылыгына жараша жылына 300 рублдан 500 рублга чейинки өлчөмдө болору белгиленген. Кызматтык маянанын конкреттүү суммасы шайлоого жыйналган болуштук жыйындарда шайлоо өнөктүгүнүн алдынан аныкталган. Мындан тышкары болуштук администрациядагы катчы (писарь) жана башка кызматчыларды (жигит, кабарчы ж.б.) иштетүү үчүн жылына 300дөн 400 рублга чейинки өлчөмдөгү сумма каралган. Болуштук жыйында белгиленген маяналардын өлчөмү облустук башкармалык тарабынан бекитилген (Положение об управлении Туркестанского края, 1886, С. 326; Дыйканова, 2022).

Архивдик документтер күбөлөндүрүп тургандай, аталган Жобого ылайык, 1914-жылы Ош уездинин Өзгөн жана Акжар болуштуктарындагы жыйында болуштун бир жылдык эмгек акысынын суммасын 500 рубль деп белгилеген. Ал эми катчы жана кабарчыга бир жылга 400 рубльдан эмгек акы белгиленген. Жогорудагы белгиленген эмгек акылар мыйзамдуу түрдө уезддин начальнигинин 27-августтагы 4134-номурдагы рапортунун негизинде облустук башкарууда бекитилген (Өзбекстан Улуттук Архиви, 19-ф. 1-оп. 9945 иш, 91-б.).

Пален өзүнүн иликтөөсүндө кыргыз болуштуктарындагы катчылар (писарь) бир жылга 200дөн 240 рублга чейин, айрым гана учурларда 300 рубльга чейин маяна алышкандыгын, ал эми отурукташкан болуштуктарда катчылар 50дөн 105 рублга чейин гана суммада кызмат акы

алышкандыгын белгилейт. Кызматчы жигиттер жылына 100-150 рубль алышкан. Катчы жана башка кызматчылар жол жүрүү үчүн жылкы кармоо, жумушка зарыл болгон дагы башка каражаттарды камсыздоого милдеттүү болуп, аларга белгиленген жогорудагы суммадагы маяна жетишсиз болгон. Мындан улам болуштуктардагы катчылар, кызматчылар дээрлик тажрыйбасыз, ишеничсиз болушкан. Болуштук башкаруучулар аларды иштеткенге аргасыз болгон же өз эсебинен кошумча акы бериш керек болгон. Ошондуктан, болуштук катчылар да, чабармандар да, өз каражаттарын мыйзамсыз жол менен толуктоого аракет жасашып, алтургай бул үчүн опузалап акча талап кылышкан. Уезддин начальниктери бул көрүнүш менен күрөшүшкөн эмес, анткени аларга мындай арзыбаган маяна үчүн жакшы чабармандарды табуу кыйынга турган (Пален К.К., 1910, 105-б.).

Болуштук жана айылдык жамааттардын өз алдынча башкаруусунда жергиликтүү башкаруучулар колониялык бийликтин таасиринен тышкары, элдин кызыкчылыгына ылайык иштерди жасап, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн чегинде ак кызмат кылгандары болгондугун калыстык үчүн белгилеп кетебиз. Андайларга бир мисал катары Көгарт болуштугунун болушу Кошдатка уулу Мырзакул болуш өзүнүн кызматтык мезгилинде жергиликтүү эл үчүн көптөгөн иштерди жасагандыгы ооздон оозго айтылып жүрөт. Ошол эле учурда “аскерий-элдик башкаруунун” ишке ашырылышынын терс натыйжалары да алгачкы күндөн тарта эле байкала баштаган. Эң ириде паракорлук, кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалуу ж.б. сыяктуу бузуку иштер алгачкы жылдарда эле пайда боло баштап, улам барган сайын күчөгөндүгү тарыхый булактардан белгилүү.

Палендин өзүнүн отчетунда “болуштардын, өзгөчө айыл страчиндарынын сабатсыздыгы участкалык приставдарга ашыкча иш туудурат” – деп жазат (Пален К.К., 1910, 105-б.). Чындыгында жергиликтүү элдин болуштук же айылдык администрация башчыларына кандайдыр деңгээлдеги билим талап кылынган эмес. Биздин колдо бар материалдарыбыздын негизиндеги изилдөөбүз боюнча Фергана облусундагы айрым кыргыз болуштуктарындагы болуштук башкаруучулукка талапкерлердин көпчүлүгү, тактап айтканда 22 талапкердин 15и сабатсыз, 7си кайсы бир деңгээлде сабаттуу болгон.

Тарыхый булактардын биринде “болуштар негизинен элүү башчылардын паракорлугу (подкуп) аркылуу шайланышкандыктан кызматтык милдеттерин жана элдин кызыкчылыгын ойлошкон эмес. Алардын көбү жеке иштери менен алектенип, шайлоого кеткен акчаны кайтарууга аракет кылышкан жана келечектеги кызматына ишенбей, мыйзамдын талаптары менен таанышууну каалабайт деп белгилеген (Туркестанский сборник, - СПб., 1908. – Т. 476, С. 188).

К.Пален өзүнүн иликтөөсүндө болуштук жана айылдык администрациянын иш алып баруусундагы айрым кемчилдиктерге токтолуп, төмөнкүлөрдү белгилеген: 1) Калктан жыйналган салыктар айрым болуштар, айыл старчындары тарабынан өз убагынан кечиктирилип тапшырылган. Жыйналган салыкты кечигип тапшырууну жашыруу үчүн каттоо журналына салыкты төлөнгөн күнү эмес аны тапшырган күнү каттаган; 2) Калктын кирешесине жана чыгашасына байкоо жүргүзүү абдан канааттандыралык эмес болуп чыкты. Старчындар бул маселеде дээрлик эч кандай активдүүлүгүн көрсөтүшпөйт жана уездик администрация талап кылганда гана эң жакшы дегенде керектүү маалыматты араң чогултушат; 3) Болуштар жогорку жактан келген жарыяларды жана өкмөттүк буйруктарды аткарууга алууда аны старчындарга өздөрүнүн расмий мөөрлөрү басылган жарыялоосу менен

гана чектелишет; 4) Көпчүлүк учурда соттук чечимдер өтө жай аткарылат, көбүнчө аларды аткаруудан толук баш тартуу менен чектешет; 5) Жергиликтүү башкаруучулар өз демилгеси менен жолдорду жана көпүрөлөрдү өз убагында ондоону көзөмөлдөшпөйт, орус администрациясынын талабы боюнча гана тиешелүү чараларды көрүшөт (Пален К.К., 1910, 109-б.).

Болуштук башкаруу боюнча орус булактарынан тышкары жергиликтүү булактарда да бир топ чагылдырылат. Негизинен ошол мезгилдин билимдүү кишилери болгон тарыхчы, санжырачылардын, молдолордун, акындардын көптөгөн эмгектеринде болуштар, алардын иш-аракеттери, өзгөчө терс жактары бир топ сүрөттөлөт. Мисалы, Молдо Нияздын “миң башы” деген ырынын:

Нактайы ишти кылбадың.

Намарттыгың билдирип,

Найманнын баарин жедирип,

Нарктуу ишти кылбадың (Молдо Нияз, 1993) - деген саптарын мисал келтирүүгө болот. Ушундай эле маанайдагы пикирлерди Токтогул, Барпы ж.б. акындардын ырларынан да жолуктурууга болот. Демек, жаңыдан киргизилген жергиликтүү башкаруу системасы айрым прогрессивдүү жактарын эске албаганда жергиликтүү эл үчүн терс көрүнүштөрү көбүрөөк байкалган.

Фергана облусунун архивдик материалдарында аталган облустагы болуштук башкаруучулардын үстүнөн келип түшкөн арызданууларды облустагы бир нече уезддерден кезиктирүүгө болот. Мисалы, Ош уездинин Ноокат болуштугунун жашоочулары Нурмугаммед Алим-Мир Калянов, Молдо Алим Усманов жана Рахманкул Мусин Ноокат болуштугунун болушу Асанбек Алымбековдун үстүнөн мыйзамсыз иш-аракеттер, такап айтканда ашыкча салык жыйноо боюнча даттанышкан. Бул иш бир топ убакытка созулуп, адегенде элдик сот Чоңмурун бий тарабынан каралып, андан кийинки инстанцияларга чейин жеткен. Жыйынтыгында Асанбек Алимбековдун мыйзамдын алкагында аракеттерде болгондугу, ал болуштук кызматын андан ары уланткандыгын көрүүгө болот (Өзбекстан Улуттук Архиви, 19-ф. 1-оп. 682 иш, 1-б.) Ушундай эле мүнөздөгү даттануу менен Маргалаң уездинин Ичкилик болуштугунун элүү башылары болуш Мирзакул Султанбаевдин үстүнөн мыйзамсыз салымдары үчүн арызданышкан (Өзбекстан Улуттук Архиви, 19-ф. 1-оп. 1403 иш, 1-б.). Бул сыяктуу даттануулар абдан көп учураган. Архивдик документтерден дээрлик ар бир болуштуктан кезиктирүүгө болот.

Жергиликтүү элдик башкаруудагы жана уезддик администрациялардын ишиндеги кемчилдиктерди, мыйзам бузууларды 1882-жылы крайды изилдеп келген сенатор Ф.Гирс да өзүнүн отчетунунда белгилеген. Ал болуштар жана айыл старчындарынын көпчүлүгү элден жыйнаган салыкты казынага өз убагында төкпөстөн аны колунда кармап же биротоло иштетип жиберешкендери тууралуу фактылар кездешкендигин жазат. “Орус начальниктеринин жана жергиликтүү администрациянын башчыларынын кылмыштары жана жоруктары үчүн административдик жазалоону жана жоопкерчиликке тартууну текшерүү” учурунда бир топ фактыларды келтирген. Анын иликтөөсүндө мындай мыйзам бузуу фактылары боюнча акыркы 3 жылда, тактап айтканда 1880-81-82-жылдары 238 иш келип түшкөн, мындан тышкары 1879-жылдан калган 153 иш, жалпы болуп 391 иш катталган, алардын 240ына чечим чыгып, 151 иш 1883-жылга калтырылган. Бул түркүмдөгү жалпы иштердин 105и боюнча

тергөө жүргүзүлүп, алардын ичинен 18и кызматтык кылмыштары үчүн соттолсо, 8 иш боюнча административдик жазага тартылышкан, калган иштер жабылган. Жогоруда аталган категориядагы иштерди элден чогултулган жыйымды орунсуз жок кылуу (растрата) жана ээлеп алуу фактыларынын улам барган сайын көбөйүп баратканына көңүл бурган. 1880-жылы 3 мындай иш келип түшсө, 1882-жылы 21 иш, б.а. 7 эсе көп катталган. Ал эми аларга байланыштуу кызматтык жасалмачылык фактылары боюнча 1881-жылы 1, 1882-жылы 9 иш катталган. Каражаттарды уурдоо фактыларын негизинен элден салык чогултуп, бирок казынага өткөрүп бербеген жергиликтүү администрациянын кызмат адамдары түзгөн. Мындай фактыларынын көбөйүшүнөн улам элдин карызы боюнча салык жыйноочулардын көрсөтмөлөрүнүн тууралыгына шектенген администрация аларды текшергенде, карыздын көбү эл эмес, салык жыйноочулар экени аныкталган. Фергана облусунун уездик начальниктеринин мүнөздөмөсүнө боюнча, элдин мойнуна жүктөлгөн карыздардын көбүн, кыязы, жергиликтүү бийликтин башында турган аткаминерлер берген эмес. Ревизияда Анжиян жана Ош уездик башкармалыктарынын иштеринде жергиликтүү администрация өкүлдөрү тарабынан салыктарды иштетишкендиги аныкталып, Анжиян уездинде 67 миң рублга чейин, Ош уездинде 19 миң рублга чейин жеткен – деп белгилейт (Гирс Ф.К., 1883, С. 82).

Жогорудагы келтирилген мисалдардан көрүнгөндөй элдик администрациянын башчылары өзүнүн 3 жылдык мөөнөтүн ак кызмат кылып өткөргөндөр чындыгында аз болгон. Ал акча шайланган болуштук башкаруучу үчүн анча деле мааниси жок, негизги маселе – көбүрөөк акча таап, баюу үчүн ыңгайлуу шарт түзүүгө гана керек. “Эл оозуна алынып”, “аткаминер” атыгып, “чоң” болуу менен мансаптуулардын катарына кирүү маанилүү болгондугун (Кененсариев, 2019, 157-б.) белгилейт, окумуштуу Т.Кененсариев.

Алгачкы эле күндөн тартып Фергана облусу боюнча үч жылдын ичинде 98 болуштук башкаруучудан 45и, же 45%дан бираз көбү администрацияда башкара билбегендиги, милдеттерин адилеттүү аткарбагандыгы, мыйзамсыз аракеттери ж.б. үчүн, орус бийлиги тарабынан кызматтан алынгандыгын ревизор Ф.Гирс жазып өтөт (Гирс Ф.К., 1883, С. 64). Эске сала кетсек, Ф.Гирс Фергана облусуна алгачкы мезгилдерде эле (облус түзүлгөндөн 6 жылдан кийин) келгендиги белгилүү. Мындай көрүнүш улам кийинки жылдарда күчөгөн. Шайланган жергиликтүү башчылардын көпчүлүгү адамдык касиетине, жарандык сапатынан мурда орустун колониялык саясатына жана орус төбөлдөрүнө ыңгайлуу адамдар болгон (Кубанычбек у., 2021, 82-б.).

Корутунду

Кыргыз коомуна болуштук административдик бирдик жана болуштук башкаруу органы XIX к. экинчи жарымынан баштап, Россия империясынын каратып алуусу менен киргизилген. Ал Россия империясынын колониялык саясаттарынын максаттарына ылайык келген принциптердин негизинде ишке ашкан.

Болуштук башкаруу жергиликтүү (туземдик) башкаруу системасынын жогорку баскычы болуп эсептелген.

Болуштуктун башкаруучусун кыргыздар “болуш” деп аташкан жана мыйзам (Жобо) боюнча алар шайлануу аркылуу кызматка бекилген. Тарыхый булактардан маалым болгондой, шайлоо принциптеринин киргизилишинин себептеринин бири жергиликтүү (туземдик) элдеги

(анын ичинде кыргыздардын) таасирдүү, кадыр-барктуу адамдардын таасирин төмөндөтүү болгон. Анткени, алар колониялык орус бийлиги үчүн ыңгайсыз, кооптуу болушкан.

Россия империясынын административдик саясаты “бөлүп сал да бийлей бер” деген ыкма менен ишке ашкандыгын, анын жергиликтүү башкаруудагы белгиси катары болуштуктар кыргыздын мурдатан келаткан уруулук түзүлүшү менен эмес, аймактык (территориялык) принцип боюнча түзүлгөндүгүн белгилөөгө болот. Орус бийлиги кыргыздагы уруулук түзүлүштү жоюуга кызыкдар болгон. Ошол эле учурда аталган мезгилдеги ишке ашып баштаган уруулук түзүлүштү жоюу, отурукташкан чарбага өтүү сыяктуу маселелерди экинчи тараптан кайсы бир деңгээлде прогрессивдүү көрүнүш катары да баалоого болот.

Колдонулган адабияттар

1. Дыйканова, Ш. (2022). Октябрь төңкөрүшү Фергана өрөөнүндө: социалисттик агарардык түзүлүштүн негизделиши. *Вестник Ошского государственного университета. История*, (1), 31-37. https://doi.org/10.52754/1694867X_2022_1_4. EDN: AQJGWO.
2. Крылов, Г.А. (сост) (2005). *Этимологический словарь русского языка*. Санкт-Петербург.
3. Мирзаев, А., & Чыныкеева, Г. (2023). Отражение истории хлопководства в архивах торговых учреждений Туркестанского края (на примере колониального периода). *Вестник Ошского государственного университета. История*, 1(2), 41-49. [https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_5](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_5). EDN: NBNWVU.
4. Мусаев С., Акматалиев А. (түз.) (2000). *Акылман Калыгул: Ырлар, акыл-насааттар, даректүү баяндар, илимий изилдөөлөр*. Бишкек.: 2000
5. *Положение об управлении Туркестанского края* (1886). Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. VI: 1886, закон №3814 - Высочайше утвержденное Положение об управлении Туркестанского края.
6. *Список населенных мест Ферганской области* (1909). Скобелев
7. Южаков, Н.Д. (1891) *Итоги 27-летнего управления нашего Туркестанским краем*. Санкт-Петербург
8. Өзбекстан Улуттук Архиви. – 19-ф. 1-оп. 33258 иш, 49-барак.
9. Пален К.К. (1910). *Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором графом К.К. Паленом. Сельское управление: русское и туземное*. – Санкт-Петербург: Сенаторская типография
10. Талып Молдо. *Орус келүү менен болгон өзгөрүүлөр*. // Жусупов К. (түз.) (1993) *Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас, салт. 2-т.* Бишкек
11. Өзбекстан Улуттук Архви. – 19-ф. 1-оп. 9820 иш, 49-барак.
12. Өзбекстан Улуттук Архиви. – 19-ф. 1-оп. 9696 иш, 20-барак.
13. Өзбекстан Улуттук Архиви. – 19-ф. 1-оп. 9960 иш, 258-барак.
14. Кауфман К.П. (1885). *Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 г. - 25 марта 1885 г.* – Санкт-Петербург
15. Өзбекстан Улуттук Архиви. – 19-ф. 1-оп. 192 иш, 4-5-барак.
16. Өзбекстан Улуттук Архиви. – 19-ф. 1-оп. 192 иш, 29-барак.

17. Өзбекстан Улуттук Архиви. – 19-ф. 1-оп. 9945 иш, 91-барак.
18. Бекмагамбетова М., Бимолданова А., Ералина А. (2023), Тургайская область в дореволюционных трудах: в контексте “Новой имперской истории”. *Вестник ошского государственного университета*, №3, https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_3. EDN: NZOMNV.
19. Туркестанский сборник, - СПб., 1908. – Т. 476, С. 188
20. Молдо Нияз (1993). *Санат дигарстар*. Бишкек
21. Өзбекстан УА. – 19-ф. 1-оп. 682 иш, 1-барак.
22. Өзбекстан УА. – 19-ф. 1-оп. 1403 иш, 1-барак.
23. Гирс Ф.К. (1883). *Отчет ревизующего, по высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Гирса*. Ф.К. Гирс. – Санкт-Петербург
24. Кененсариев Т. (2019) *Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917)*. Бишкек
25. Кубанычбек уулу Н. (2021). Кыргыздардагы болуштук шайлоонун жүрүшүнүн жергиликтүү авторлордун эмгектеринде сүрөттөлүшү (XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы), *Вестник Ошского государственного университета*. Vol. 3, No. 3. сс. 72-83. EDN: SBBNSM.